

„Nie śmiej się, dziadku, z czyjegoś wypadku”. O starości w czeskim dowcipie językowym¹

Keywords: Czech language joke, positive stereotype, negative stereotype, senility
Słowa kluczowe: czeski dowcip językowy, stereotyp pozytywny, stereotyp negatywny, starość

Abstract

Authoress, in her article, presents question of senility stereotype in the background of issue referring to a view of the world, which is an ordinary knowledge of language's user concerning surrounding reality, and a picture of a senility is its fragment. She notices that stereotype can be positive or negative, or it can connect both elements. Jokes analyzed in article present a senility mainly in a negative way.

W artykule autorka zwraca uwagę na problematykę stereotypu starości, który reprezentuje potoczną wiedzę użytkownika języka na temat wskazanego wycinka otaczającej go rzeczywistości. Wpisuje się zatem w szerszy obraz świata utrwalony w języku czeskim w postaci dowcipów. Autorka zwraca uwagę, że stereotyp może być pozytywny bądź negatywny lub może łączyć oba aspekty. W dowcipach analizowanych w artykule starość przedstawiona jest głównie w sposób negatywny.

W którym momencie życia człowieka rozpoczyna się starość? To ważne pytanie współczesnych czasów pojawia się coraz częściej zarówno w dyskursie naukowym, jak i społecznym. Odpowiedzi na nie towarzyszy także refleksja nad postrzeganiem osób starych przez społeczeństwo oraz nad sposobami funkcjonowania w nim seniorów. W związku z procesem starzenia się społeczeństw we współczesnym

¹ Artykuł stanowi kontynuację badań naukowych, jakie prowadzi autorka na temat obrazu świata w czeskim dowcipie językowym (por. Balowska 2014, 2021, 2023a, 2023b).

świecie wiele miejsca poświęca się obecnie tym zagadnieniom w różnych dyscyplinach naukowych począwszy od nauk medycznych przez filozofię, nauki społeczne po antropologię czy językoznawstwo².

Starzenie się człowieka jest zjawiskiem złożonym, zależnym od wielu różnorodnych czynników. Wyznaczenie granic tego okresu nie jest proste i jednoznaczne, gdyż jest on długotrwały i wieloaspektowy, dodatkowo medycyna wydłuża życie i podnosi jego komfort, wobec czego granice wiekowe stają się rozmyte, często są sprawą subiektywną, np. osoba sześćdziesięcioletnia aktywna zawodowo i fizycznie, relatywnie zdrowa nie czuje się osobą w podeszłym wieku. Ponadto ocena zmienia się w zależności od grupy wiekowej, np. dla nastolatka starą może być już osoba czterdziestoletnia. Ciekawą opinię na ten temat zawiera wypowiedź z perspektywy pięćdziesięciolatka, przywołana przez Lucię Sicovą Římalovą w badaniach nad konceptualizacją wieku człowieka w czeszczyźnie:

Slavit čtyřicátiny je depresivní, protože jste hrozně starý mladý člověk. V padesáti jste hrozně mladý starý člověk. A když vezmeme v úvahu úbytek duševních schopností, není zas tak těžké si vsugerovat, že všechno ještě máte před sebou (Sicová Římalová 2019, s. 510)³.

Uwzględniając natomiast szereg czynników biologicznych⁴, istotnych z perspektywy gerontologicznej, przyjmuje się umownie, że starość, będąca ostatnim etapem życia ludzkiego, to okres rozpoczyna-

² Z niezwykle bogatej literatury przedmiotu przywołamy w tym miejscu tylko niektóre prace, przedstawiające interesującą nas problematykę zarówno w perspektywie diachronicznej, jak i synchronicznej (por. np.: Bauman 1998; Błaszczak, Chałas, Szukalski... 2021; Brandt 2012; Dienstbier 2009; Funk 2014; Grzelakowa 2016; Haškovcová 1990; Jablonko 2022; Koval 2001; Minos 1995; Potent-Ambroziewicz 2103; Saicová Římalová 2019; Sýkorová 2016 itd.).

³ Jest to fragment tekstu *Sloupek Miloše Čermáka: Když vám bude padesát a jste muž, můžete si gratulovat. Jste na konci nejnebezpečnější dekády svého života*, „Hospodářské noviny” 2018, 20–22.04., s. 24 (Sicová Římalová 2019, s. 510).

⁴ Małgorzata Potent-Ambroziewicz przywołuje za Zofią Szarotą biologiczne teorie starzenia się, wyjaśniające jego przyczyny. Są to teorie: energetyczna, witalistyczna, cytologiczno-histologiczna, niedożywienia komórek tkankowych, samoza-

nający się w określonym wieku kalendarzowym i kończący się śmiercią (por. Gumułka, Rewerski 1992, s. 927). Jak zauważa Małgorzata Potent-Ambroziewicz, „Umownie dzieli się *STAROŚĆ* na wczesną, między 60 a 75 rokiem życia, oraz późną, po 75 roku życia. Geriatrizy Światowej Organizacji Zdrowia, biorąc pod uwagę różnice biologiczne i kliniczne, wprowadzili dokładniejszy podział, wyróżniając trzy okresy:

- wiek podeszły – od 60 do 74 roku życia,
- wiek starczy – od 75 do 89 roku życia,
- długowieczność – powyżej 90 roku życia” (Potent-Ambroziewicz 2103, s. 33).

Uogólniając, możemy zatem powiedzieć, że w określonym wieku starość staje się widoczna. Biologiczne jej oznaki, takie jak np. pomarszczona skóra, ułomności fizyczne, deformacje, choroby wraz ze zmianami osobowości są przyczyną wykluczenia osób starych. Według Mateusza Szuberta:

Jednostronne i bezkrytyczne afirmowanie młodości – jako jedyne sensownego etapu w życiu człowieka – przynosi bezkrytyczną ocenę starości, stając się równocześnie źródłem gerontofobii. Wizja starości przeraża, bo zwiastuje własny rozpad i koniec. [...] Starość zostaje zatem zredukowana do poziomu fizjologii – do wadliwego działania biologicznego organizmu: ma oznaczać zniedołężnienie, problemy z utrzymaniem moczu czy wysokim poziomem trójglicerydów i utratę sił poznawczych (Szubert 2022, s. 72)⁵.

trucia się, hormonalna, neurogenna, fizykochemiczna, biomorfotyczna, endokrynologiczna, ewolucyjna, biochemiczna, genetyczno-immunologiczna, kumulacji stresów (Potent-Ambroziewicz 2103, s. 36–37; por. Szarota 2004, s. 37).

⁵ Autor dodaje, że „Gerontofobia, rozumiana jako »irracjonalna obawa przed ludźmi starymi, przed kontaktem z nimi, jak i przed procesem starzenia się rozumianym jako proces przemijania« [Szukalski 2004, s. 267], staje się czytelnym znakiem współczesności. Jak zauważa Ewa Miszczak: »Zarówno młodzi, jak i dojrzały kontestują starość i starają się, często podświadomie, zdystansować wobec seniorów z irracjonalnej obawy przed zarażeniem się chorobą starości« [Miszczak 2008, s. 162]” (Szubert 2022, s. 72–73).

Tezę tę potwierdzają także badania Lucii Sicovej Římalovej nad postrzeganiem wieku człowieka przez współczesnych Czechów, autorka bowiem stwierdza:

[...] mít padesát let není něco, z čeho by příslušné osoby měly radost, že jde o věk, který daní lidé vnímají jako přelomový, nebo že nadcházející část života očekávají spíše s obavami, s výhledem na jeho konec (Sicová Římalová 2019, s. 510)⁶.

Należy dodać, że negatywne podejście do starości i ludzi starych było obecne przez wieki w różnych kulturach, ale towarzyszyło mu zwykle także podejście pozytywne. Jak zauważa Barbara Szatur-Jaworska „francuski historyk Georges Minois wskazuje na dwie tradycje współwystępujące w kulturze europejskiej – platońską i arystotelesowską. Platon idealizował starość, jako wiek błogosławiony – wolny od wielu pokus i obowiązków, czas odpoczynku i zbierania owoców całozyciowego trudu. Starcom zaś przyznawał w swoim idealnym państwie władzę, wysoki prestiż i ochronę. Arystoteles uważał natomiast, że wraz ze spadkiem sił fizycznych starość niesie ze sobą spadek sił umysłowych. Doświadczenie nie przynosi mądrości, lecz nieufność, małoduszność i trwożliwość” (Szatur-Jaworska 2014, s. 76)⁷.

Obecnie, w XXI wieku, wobec postępującego starzenia się społeczeństw coraz częściej pojawiają się inicjatywy, których organizatorzy starają się wpłynąć na zmianę świadomości społecznej do-

⁶ Autorka stwierdzenie to egzemplifikuje następującym przykładem dyskursu prasowego: „Jak snaíte, že váš věk už několik dní začíná číslovkou pět? Špatně. Nemyslela jsem si, že to bude tak zlomové. Zažívám přechod ve všech nuancích toho slova včetně přechodu tvůrčího. Jsem už trochu unavený klaun. Říkám si, že mám před sebou třeba jen deset let v relativním zdraví. [...] (Ivana Karásková: Ester Kočíčková: *Trošku unavený klaun*. Magazin MFDnes, 3, 2018, s. 6)” (Sicová Římalová 2019, s. 510).

⁷ Por. także obraz starości w wypowiedzi Jana Pawła II na temat osób w podeszłym wieku: „Ludzie starzy pomagają nam mądrzej patrzeć na ziemskie wydarzenia, ponieważ dzięki życiowym doświadczeniom zyskali wiedzę i dojrzałość. Są strażnikami pamięci zbiorowej, a więc mają szczególny tytuł, aby być wyrazicielami

tyczącej osób starych i ich funkcjonowania w społeczeństwie oraz przeciwdziałając wykluczeniu społecznemu seniorów⁸. Współczesne podejście do starości zatem charakteryzuje dualizm postaw obecny na przestrzeni wieków w różnych kulturach: gerontofobia prowadząca do ageizmu – osoby stare stanowią ciężar społeczny, są więc dyskryminowane ze względu na swój wiek, oraz gerontokracja – przywileje i prestiż społeczny osób starych (por. Szarota 2004, s. 6). Obie postawy kształtują stereotypowy obraz⁹ starego człowieka funkcjonujący we współczesnej kulturze i wpływający na językowo-kulturowy obraz starości (Bartmiński 2006, 2007). Na stereotyp negatywny składają

wspólnych ideałów i wartości, które są podstawą i regułą życia społecznego. Wykluczyć ich ze społeczeństwa znaczy w imię nowoczesności pozbawionej pamięci odrzucić przeszłość, w której zakorzeniona jest terażniejszość. Ludzie starsi dzięki swej dojrzałości i doświadczeniu mogą udzielać młodym rad i cennych pouczeń" (*List Ojca Świętego Jana Pawła II...* 1999). Por. także np. starożytną pochwałę starości w pismach filozoficznych Cyserona (Cyseron 1995).

⁸ Jak jednak zauważa Małgorzata Potent-Ambroziewicz, „Szczególnie dziś, w dobie już nie tylko potencjalnej eutanazji, musi zastanawiać fakt urynkowienia problemu. Dlatego przed rozpoczęciem dyskusji na temat STAROŚCI warto jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie: czy rosnące zainteresowanie sytuacją ludzi starych zrodziło się z ogólnej troski o ich byt, z walki o należy im szacunek, czy może z trwogi o samego siebie za kilkadziesiąt lat?” (Potent-Ambroziewicz 2103, s. 38).

⁹ Stereotyp rozumiemy tu za Jerzym Bartmińskim jako sąd wartościujący (Bartmiński 2007, s. 59), który może być z jednej strony pozytywny (np. ojciec, matka), a z drugiej negatywny (np. teściowa), często bowiem w wyobrażeniach potocznych uproszczone sądy o rzeczywistości generują negatywne wizerunki, będące wyrazem przesądów czy uprzedzeń, np. Polak – antysemita, pijak; poznaniak – skąpy; blondynka – infantylna, głupia kobieta itp. Należy jednak pamiętać, że kompletny językowo-kulturowy obraz danego fragmentu rzeczywistości tworzą zwykle oba elementy (dodatni i ujemny), odpowiadające niejako na pytanie: jaki jest typowy/zwyczajny/prawdziwy XY? (przy czym XY to określony, badany element). Jerzy Bartmiński podaje tu następujące przykłady: prawdziwy Polak jest pijany i patriotyczny, prawdziwy poznaniak – skąpy i pracowity, prawdziwy urzędnik – zagubiony w papierkach i sumienny, prawdziwy żołnierz – ogłupiony i posłuszny (Bartmiński 2007, s. 93).

się m.in. takie cechy, jak słabość, bezproduktywność, nietolerancja, roszczeniowość, pesymizm, krytykanctwo, zrzędlivość, zdzieciniałość, nieatrakcyjny wygląd: pomarszczona skóra ze znamionami barwnikowymi, brak uzębienia, ułomności fizyczne itp. (por. Szubert 2022, s. 73). Stereotyp pozytywny zaś odwołuje się do starca – symbolu doświadczenia i mądrości, przy czym „Doświadczenie [...] i mądrość starszego pokolenia dostrzegane są i doceniane tylko w kontekście ról rodzinnych (babci i dziadka; szczególnie babci, która dobrze gotuje). W ostatnim okresie, pod wpływem wielu czynników – między innymi należą do nich obchody Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej oraz rozwój Uniwersytetów Trzeciego Wieku – medialny wizerunek starości wzbogacają obrazy przedstawiające osoby starsze w roli ludzi aktywnie spędzających wolny czas” (Szatur-Jaworska, s. 77).

W naszych rozważaniach przedmiotem zainteresowania będzie przede wszystkim stereotyp negatywny starego człowieka, stanowiący podstawę potocznego postrzegania starości i osób starych, będący zarazem fragmentem szerszego językowo-kulturowego obrazu starości w czeszczyźnie. W wyniku bowiem stereotypowo przypisywanych starym ludziom wielu wad i ułomności, starość stała się tematem licznych żartów, utrwalonych w formie dowcipów językowych. Jest to zatem jeden ze sposobów mówienia o starości. Dowcip rozumiemy tu jako gatunek mowy o funkcji ludycznej. Jest krótkim utworem, prymarnie oralnym, posiadającym anonimowy charakter i służącym rozśmieszeniu odbiorcy (por. np. Borecký 2000, Brzozowska 2008, Buttler 2001, Kadłubiec 1995, Krzyżanowski 1977, Simonides 1984, Skudrzykova 2000)¹⁰. Należy dodać, że dowcip jako swoisty gatunek

¹⁰ Badania dowcipów językowych przebiegają obecnie w ramach szeroko pojętej humorologii jako interdyscyplinarnej dziedziny naukowej rozpatrującej różnorodne aspekty humoru, np.: lingwistyczne, literaturoznawcze, kulturoznawcze, antropologiczne, psychologiczne, socjologiczne. Z niezwykle obszernej literatury dotyczącej tego zagadnienia por. np. krakowską serię wydawniczą Humour and Culture (tomy np. *Hungarian humour* 2012, *Humor polski* 2015) czy prace zbiorowe, rozpatrujące humor w ujęciu lingwistyczno-kulturowym, np. *Humor i karnawalizacja we współ-*

mowy niejako z założenia wartościuje świat, cechy i działania człowieka, a owa specyfika spoczywa m.in. w tym, że realne zjawiska są najczęściej przejawione i wyolbrzymione. Wszak dowcip to przekraczanie tabu etycznego i obyczajowego oparte na przerysowaniu i wyśmianiu wszelkich ludzkich przywar i ułomności. W przypadku starości, której nieodłącznie towarzyszy tragizm egzystencji, a więc cierpienie, ból, choroby, przemijanie i zmierzanie ku śmierci, wielokrotnie będziemy mieć także do czynienia z elementami czarnego humoru.

Poniżej przedstawimy obraz starości utrwalony w czeskich dowcipach, wyekscerpowanych głównie z dwu zbiorów *Špalíček dobrých českých vtípů* (I 2005, II 2006) oraz z Internetu. Prezentacji materiału językowego dokonamy w oparciu o wskazane przez Joannę Kobrzeniecką cztery główne kategorie stereotypu starości: czynniki biologiczne, czynniki psychiczne, czynniki społeczne i czynniki socjalne¹¹ (Kobrzeniecka 2004, s. 114–115; za: Potent-Ambroziewicz 2103, s. 46–47)¹², a w ich ramach omówimy reprezentatywne podkategorie

czesnej komunikacji językowej (Lublin 2007), *Humor w perspektywie kulturowo-językowej* (Lublin 2013), *Świat humoru* (Opole 2000). Interdyscyplinarnym badaniom humoru poświęcone są również czasopisma, np. „International Journal of Humor Research” czy „The European Journal of Humour Research”. Badacze czescy poświęcali także wiele miejsca analizie humoru, por. np. K. Čapek, *Marsyas. Jak se co dělá* (Praha 1984), teorii komizmu, np. V. Borecký, *Teorie komiky* (Praha 2000) czy fenomenu śmiechu, np. S. Richterová, *Ticho a smích. Studie z české literatury* (Praha 1997).

¹¹ Na podstawie analizy powyższych kategorii pozytywnego i negatywnego stereotypu starości Joanna Kobrzeniecka wytworzyła i opisała następujące wzorce osobowe ludzi starych: a) pozytywne (zauważyć należy, że odnoszą się głównie do mężczyzn): wzorowy dziadek, mędrzec, liberalny patriarcha; b) negatywne: człowiek słaby, bezbronny, osamotniony, niezaangażowany społecznie, zniechęcony, wścibski sąsiad, żebrak/włóczęga, sknerus i ponurak (Kobrzeniecka 2004, s. 114–115; por. Potent-Ambroziewicz 2103, s. 44–45).

¹² W analizie dowcipów nie uwzględniam różnic płci stara kobieta – stary mężczyzna oraz związanego z tym zróżnicowania ról społecznych, np. babci i dziadka. Na ten temat patrz: Balowska 2014, 2021, 2023a, 2023b (por. też: Balowski 2018; Chrisou 2017, 2020; Kedron 2014; Saicová Římalová 2019).

znaczeniowe, odzwierciedlające potoczny sposób postrzegania starości i ludzi starych. Najliczniej reprezentowane są w dowcipach kategorie obejmujące czynniki biologiczne i psychiczne, mniej licznie zaś kategorie obejmujące czynniki społeczne i socjalne.

1. Czynniki biologiczne

a) starzejąca się skóra

Jde stará dáma v minisukni a zastaví ji policajt: „Paní, takhle nemůžete venku mezi lidmi chodit.” „Proč ne? Vždyť mám pořád docela pěkné nohy.” „To máte, ale koukají vám ven prsa.”

b) brak uzębienia

Děda přišel do hospody a stěžuje si na babičku: „Když nosí moje pantofle, to mi nevadí. Když mi sebere celý důchod, to mi taky nevadí. Ale když se na mě u oběda směje mýma vlastníma zubama, to už je moc!”

Nastoupí stařenka do autobusu a nabízí řidiči: „Nechcete oříšky?”

„Rád si dám,” odpoví řidič, „děkuju.”

A babka mu nasype plnou hrst oříšků. Druhý den se to celé opakuje a řidič navrhne:

„Dejte si i vy!”

„Já už nemůžu,” odvěti babička. „Já už nemám zuby.”

Tak sní řidič všechny oříšky sám. Třetí den zase: „Synáčku, nechceš oříšky?”

„A babi,” vyzvídá řidič, „odkud je pořád máte?”

Plesnivá stařenka nasadí bezzubý úsměv: „Z Toffiffee!”

c) słaby wzrok

„Pane doktore,” naléhá stařík, „potřebuji brýle.”

„No, vypadá to tak,” odvěti muž v bílém plášti, „tohle je totiž stánek s hranolkama!”

d) słaby sluch

„Dědečku, jak jste spokojen s novým naslouchátkem?”

„Velmi. Od té doby, co ho mám, jsem dokonce už třikrát změnil závět.”

Nahluchlého dědečka se zeptá vnučka:
„Dědo, jaký jsi ročník?“
A děda odpoví: „Ten pruhovaný na radiátoru.“

e) zaburzenia snu

Potkají se dva dědci, baví se o všem možném a najednou ten jeden povídá:
„Člověče, Luďvo, já mám hrozný, ale hrozný problémy se spaním. Ne a ne usnout.“
„Tak to dělej jako já. Já počítám do tří a pak už tutově usnu.“
„Fakt, jo? Jen do tří?“
„No, někdy teda i do půl čtvrté...“

f) utrata sprawności fizycznej

Dědeček se rozhodl zhubnout a začal cvičit.
Upažit, připažit, upažit...
Po půl hodině se ho babička ptá:
„Tak co, kolik jsi už shodil?“
„Dvě vázy.“

g) inne dolegliwości fizyczne

Přijde dědeček k doktorovi a stěžuje si, že ho bolí levá noha. Doktor ho začne uklidňovat: „To nic není, pane, to je věkem.“ Starý pán na to: „Tak jak to, že mě nebolí i pravá noha, když je stejně stará?“

h) zmierzanie ku śmierci

Chodí babička po hřbitově a hledá hrob a ptá se hrobníka:
| „Chlapče, prosím vás, nevíte náhodou, kde je hrob č. 126?“
A hrobník na to: „Ježišmarja babi, vůbec nevím, ale proč vylejzáte, když pak netrefíte zpátky?“
Pětaosmdesátiletá stařenka si dá rande s devadesátiletým stařečkem, a když se vrátí, vypráví: „Představte si, třikrát jsem mu musela dát facku!“
„To byl tak nadřžený?“
„Ne, ale myslela jsem si, že už je mrtvej.“

Z przywołanych powyżej przykładów wyłania się negatywny obraz starości biologicznej, której towarzyszy umieranie. Utrwalone w dowcipach czynniki biologiczne charakteryzują starość jako czas przemijania, jako okres, który nieuchronnie zmierza ku śmierci. Im

starszy człowiek, im więcej dolegliwości wieku starczego go dotyka, tym staje się coraz bardziej „niewidoczny”, słabszy, wycofany, „nieobecny”. Tematem dowcipów jest tu starzejący się organizm ludzki, zaprzeczający ideałowi piękna, który jawi się jako przekleństwo dla współczesnego człowieka o władniętego kultem ciała, poszukiwaniem sposobów gwarantujących zachowanie witalizmu i przedłużenia życia. Starość zatem w takiej formie – ze swoimi biologicznymi oznakami, takimi jak pomarszczona i zdeformowana skóra, utrata zębów, słuchu i wzroku, różne choroby – jest dla niego nie do zaakceptowania, podobnie jak sama śmierć. Celnie ową ogromną trudność akceptacji starości ujął Jean Améry: „[...] starzejąc się, musimy żyć z umiერიem, skandaliczny wymóg, niesłychane upokorzenie, które przyjmujemy nie w pokorze, lecz jako upokorzeni. Wszelkie objawy tej nieuleczalnej choroby dają się sprowadzić do niepojmowalnego działania wirusa śmierci, z którym przychodzimy na świat” (Améry 2018, s. 155; cyt. za: Szubert 2022, s. 69).

Z drugiej jednak strony w naszym materiale znajdujemy także przykłady, w których pewne czynniki biologiczne składają się na pozytywną wizję starości. Są to nawiązania do takich elementów pozytywnego stereotypu starej osoby, jak dobre zdrowie, sprawność i aktywność fizyczna, przejawiająca się tu – głównie u mężczyzn – w znacznej aktywności seksualnej, np.:

a) dobre zdrowie i kondycja fizyczna

Babica povídá: „Já na zlepšení trávení piju pivo, při nechutenství piju bílé víno, při nízkém tlaku červené víno, při vysokém koňak a když jsem nachlazená, tak si dám slivovici.“

„A babičko, kdy pijete vodu?“
„Tak takovou chorobu jsem ještě neměla.“

b) wysoka aktywność seksualna

„Obžalovaný uvědomujete si, že Vás žaluje 45 žen o určení otcovství?“
„Ano pane soudce.“
„A kolik Vám je proboha let?“
„Devadesát.“

„A jak jste to ve vašem pozeňnaném věku mohl vlastně zvládnout?“
„Mno, já mám kolo.“

Povídají si dva kamarádi a jeden prohodí: „Včera mi nečekaně umřel děda, bylo mu 93.“

Druhý se zajímá: „A na co umřel?“
„Zastřelil ho žárlivý manžel!“

2. Czynniki psychiczne

a) zaburzenia pamięci

Bydlí spolu babička a její vnučka. Vnučka jde do práce a připomíná babičce, která čeká návštěvu: „Babi, prosim tě, pamatuj si tři věci, až přijdou přítelkyně, nabídní jim kafe, sušenky a brambůrky.“

Odejde do práce a babička čeká na návštěvu. Za chvíli přijdou její stejně staré kamarádky, posadí se a kecají. Po chvíli začne babička přemýšlet: „Ježiši, co jsem vám to měla nabídnout? Aha, jo kafe.“ Tak jde do kuchyně a udělá jim kafe. Kecají dál a po chvíli zase začne babička přemýšlet: „Ježiši, co byla ta druhá věc co jsem vám měla nabídnout? Aha kafe.“ A tak jim udělá kafe. Kecají dál a po chvíli zase babička přemýšlí: „Sakra, něco jsem vám měla nabídnout, sakra, ale co to bylo? Aha, kafe.“ Tak jim potřebí udělá kafe.

Bábi dopijou a začnou se loučit. Při odchodu si povídají: „Ta byla hrozná, ani kafe nám neudělala.“

Když se vrátí vnučka z práce tak se ptá jaký bylo posezení s přítelkyněma a jestli jim nabídla to, co si měla zapamatovat. Babička na to povídá: „Nenabídla, oni totiž ani nepřišly.“

„Pane doktore, něco se mnou není v pořádku. Stále běhám za mladými děvčaty.“
„Ale to je přece docela přirozené“, uklidňuje stařika psychiatr.
„Ale já si nemůžu vzpomenout proč!“

b) otepienie

Dědeček jde o půlnoci na toaletu. Vráti se a říká manželce: „Babičko, straší. Když jsem otevřel, samo se tam rozsvítilo a když jsem odcházel samo zhaslo.“

„Jendo, ty jsi zase čůral do ledničky!“

„Nechcete si sednout, dědečku?“
„Ne, děkuji chlapče, já jedu jen jednu stanicí.“
„Jen si sedněte, dědečku, nejste totiž v autobuse, ale v parku.“

c) zdziennienie

Přijde šedesátiletý pán k psychiatrovi a říká:
„Pane doktore, můj o dva roky mladší bratr si ve vaně hraje s takovou žlutou kachničkou.“

Doktor na to: „No, to není moc normální v jeho věku, ale nakonec tím nikomu neublíží, tak mu tu radost klidně dopřejte.“

Děda: „Ale, pane doktore, ta kachnička je moje!“

d) ograniczona wiedza

Stará dáma říká prodavačce v drogerii, co vše by potřebovala:
„Něco na mytí oken, prostředek na nádobí, mýdlo, šampón, toaletní papír...“
„Jaký papír byste si přála? Dvouvrstvý? Třívrstvý? Pětivrstvý? S obrázky? Růžový? Aromatizovaný?“
„A ten na utírání zadku se už nevyrabí!“

Babička: „Ti šmoulové ale vyrostli!“
Vnuče: „Babičko, to nejsou šmoulové, ale Avatar!“

Kondycja psychiczna seniorów, podobnie jak powyżej opisane kwestie biologiczne, jest także częstym tematem żartów, przyczyniając się do stereotypizacji i zarazem stygmatyzacji starości i osób starych oraz ukształtowania ich negatywnego obrazu. Zaburzenia pamięci i postępujący proces demencji należą do tych czynników psychicznych, które wpływają negatywnie nie tylko na jakość życia seniorów, ale wyraźnie ujemnie odbijają się również na ich otoczeniu. Następuje bowiem stopniowe pogarszanie się funkcji poznawczych w postaci zaburzonych procesów pamięciowych i orientacyjnych, problemów w podejmowaniu decyzji, zanika także zdolność uczenia się. Zapominanie, kłopoty z orientacją w czasie i przestrzeni, utrata umiejętności właściwej oceny sytuacji czy trudność uczenia się powodują, że w oczach społeczeństwa senior pod względem psychicznym i umysłowym staje się podobny do dziecka, wymaga więc wzmożonej opieki, niekiedy stałego nadzoru, jest więc swoistym „balastem”. Dowcipy powielają tu negatywny stereotyp osoby starej jako ciężaru dla współczesnego człowieka, zabieganego, cierpiącego na chroniczny brak czasu, zajętego pracą zawodową, zdobywaniem dóbr mate-

rialnych i własną egzystencją¹³. Niesamodzielny senior, nienadążający za wymaganiami współczesności i tempem życia otoczenia, stanowi przeszkodę, jest niepotrzebny i nie nadaje się do życia w nowoczesnym społeczeństwie.

Spośród omawianych czynników najczęściej w dowcipach wykorzystywane są zaburzenia pamięci, co odzwierciedla powszechny sąd, iż najbardziej oczywistą cechą ludzi starych jest zanik pamięci. Dla otoczenia utrata pamięci u seniorów wraz z otępieniem, zdziecinnieniem i problemami w zapamiętywaniu przez nich nowych informacji czy znajdowaniu odpowiednich słów stanowią główne przeszkody w procesie komunikacji. Niechęć otoczenia zarówno do zrozumienia sytuacji osób starych, jak i do przewycięzania zaburzeń komunikacyjnych prowadzi do lekceważenia i niedowierzania także wobec zgłaszanych przez seniorów potrzeb, w konsekwencji zaś do obojętności wobec nich i ageizmu.

Mamy jednak w zebranych materiale także przykład odwołania do obecnego w kulturze pozytywnego stereotypu starca-mędrca. Człowiek sędziwy bowiem posiada ogromne doświadczenie życiowe, mądrość, z której czerpie cierpliwość i opanowanie, zachowując spokój w każdej sytuacji. Egzemplifikuje to poniższy przykład:

„Dědo, co budete dělat, až po volbách nastane ten blahobyt?”

„No co... Přežili jsme válku, přežili jsme bídu, přežili jsme komunisty, přežijeme i ten blahobyt...”

3. Czynniki społeczne – niechęć rodziny

„Pepičku, ty jsi mi včera lhal! Říkal jsi, že tvůj dědeček předevečirem zemřel a já ho viděla ráno v okně.”

„Ale já vám nelhal, paní učitelko, taťka ho tam opřel, protože dneska nosí pošťáčka důchod.”

Děda rozbálí dárek a v něm rakev.

„Vidíte, dědečku, jak vás máme rádi,” komentuje to snacha. „Máte největší dárek z celé rodiny!”

¹³ Por. określenie *klasa zaspieszona* (Linder 1969; za: Wierzbicki 2019).

Omawiana kategoria czynników społecznych jest reprezentowana w analizowanych dowcipach przez podkategorię ‘niechęć rodziny’ i wiąże się bezpośrednio z omawianymi powyżej czynnikami biologicznymi i psychicznymi. Pogarszanie się bowiem zdrowia fizycznego seniorów, jak również pojawiające się zaburzenia poznawcze oraz komunikacyjne negatywnie wpływają na jakość życia całej rodziny. Opieka na seniorem w domu wymaga od rodziny ogromnego zaangażowania i wysiłku, często wiążącego się z przemodelowaniem dotychczasowego życia, ale także pozyskaniem wiedzy i nabyciem odpowiednich umiejętności. Nie zawsze jednak udaje się pogodzić wszystkie obowiązki, dlatego niejednokrotnie relacje stają się trudne, a osoby starsze doświadczają niezrozumienia, lekceważenia i odrzucenia. Przywołane dowcipy obrazują potoczną wizję stosunków rodzinnych, w których sędziwy członek rodziny jest przydatny na tyle, na ile rodzina może korzystać z jego emerytury, w innym przypadku staje się on zbędny, a rodzina czeka na jego śmierć, która przyniesie korzyść w postaci spadku albo uwolni rodzinę od wysiłku opieki nad nim.

4. Czynniki socjalne – brak środków do życia

Povídají si v parku dva důchodci: „Tak to vidíš, kamaráde. Dřív jsme se ládovali párkem v rohlíku a teď si můžeme dovolit jenom rohlík v parku.”

Jaký je rozdíl mezi českým a americkým důchodcem?

Žádný. Oba si za svůj důchod mohou dovolit cestu do Prahy.

Víte, jaký je rozdíl mezi francouzským, švédským a českým důchodcem? Švédský důchodce vstane, posnídá ze švédského stolu, vezme raketu a odejde do klubu hrát tenis. Francouzský důchodce vstane, dá si francouzskou bagetu a camembert a odejde do klubu hrát golf. Český důchodce vstane, vezme si švédské kapky a francouzské hole, a jde do práce.

Przytoczone w ramach tej kategorii przykłady dowcipów ukazują potoczne wyobrażenie na temat seniora jako emeryta, któremu zbyt niskie świadczenia nie wystarczają na pokrycie wszystkich potrzeb. Fakt, że znaczna część emerytów w Czechach znajduje się trudnej

sytuacji finansowej, potwierdzają także badania socjologiczne przeprowadzone w latach 2011–2014. Na ich podstawie Dana Sýkorová konstatuje:

Příjmy chudých seniorů umožňují získat jen statky redukované na velmi skromné až nejprostší prosté živobyті: v první řadě na udržení nebo zajištění střechy nad hlavou, pak teprve na základní jídlo, nezbytné léky a na příspěvek vnoučatům nebo „potřebným“ dětem. Role chudého je tedy především stálým, ne zcela a ne vždy úspěšným bojem o pokrytí nákladů na bydlení (Sýkorová 2016, s. 40)¹⁴.

Dopełnieniem obrazu biednego czeskiego emeryta jest skonstrastowanie go z bogatym emerytem amerykańskim oraz europejskim – francuskim i szwedzkim. Przywołane tu kraje są wyobrażeniem dobrobytu i opiekuńczości państwa wobec swoich obywateli, zwłaszcza seniorów. Przyczynia się do tego powszechna pozytywna opinia nie tylko na temat wysokości świadczeń emerytalnych w tych krajach¹⁵, umożliwiających osobom starym szeroki dostęp do kultury, rozrywki, pozwalających na aktywne spędzanie wolnego czasu, ale także na temat odpowiedniego poziomu opieki zdrowotnej, włączając domy opieki dla seniorów. Wobec takiej wizji czeski emeryt jest biednym seniorem, który doświadcza ubóstwa ekonomicznego i musi pracować

¹⁴ W oparciu o wypowiedzi respondentów autorka zauważa, że „Status chudoby, resp. hraní roli ve stáří jsou typicky spjaty s absencí jakýchkoli finančních rezerv. Seniori nemohli, nechtěli nebo neuměli vytvářet úspory a připravit se tak na stáří: Kromě nízkých mezd jim v tom bránily osobní a rodinné krize hromadící se v průběhu životní dráhy” (Sýkorová 2016, s. 39).

¹⁵ Wysokość świadczeń emerytalnych we Francji i Szwecji oraz w USA przekracza średnią europejską, czyli 1294 euro: we Francji i Szwecji jest to średnio 1450 euro (*Średnie emerytury w Europie...* 2021), w Stanach Zjednoczonych zaś 1827 USD (ok 1 655 euro) (*Emerytury na świecie: USA* 2023). *Notabene* najwyższa średnia emerytura w krajach europejskich w 2021 roku wypłacana była mieszkańcom Islandii – ponad 2 700 euro (oczywiście w porównaniach należy uwzględnić różnice w zakresie siły nabywczej świadczenia w poszczególnych krajach) (*Średnie emerytury w Europie...* 2021; por. też *Mercer CFA Institute Global Pension Index* 2023). W Czechach natomiast obecnie jest to 20 633 korun (ok. 820 euro) (*Průměrný důchod v roce 2024...* 2024).

wać dodatkowo, aby zarobić na swoje utrzymanie, oraz jest pozbawiony możliwości odpoczynku i atrakcyjnego spędzania czasu.

* * *

Przedstawione powyższe „niedogodności” wieku starczego zapisane w czeskim dowcipie językowym ukazują, że starość postrzegana jest jako czas ograniczeń niemal we wszystkich sferach życia fizycznego, psychicznego i społecznego. Zmiany anatomiczno-fizjologiczne, szczególnie zaś wizualnie uchwytne, jak starzejąca się skóra, utrata zębów czy deformacje ciała wraz z zaburzeniami pamięci i oświeconiem czynią starców w oczach osób „nie starych” nieatrakcyjnymi, odpychającymi, budzą niechęć i niejednokrotnie odrazę, utrwalając pesymistyczną wizję starości, potęgowaną przez świadomość nieuchronności tego etapu życia jako kresu egzystencji każdej jednostki. Dlaczego więc śmiejemy się ze starości, choroby, śmierci, owych doświadczeń granicznych człowieka¹⁶? Według Przemysława Pawła Grzybowskiego, który w swoich badaniach uwzględnia historyczne aspekty śmiechu w ujęciu społeczno-kulturowym, „W trudnych czasach śmiech był nie tylko elementem radosnej zabawy, ale również służył do radzenia sobie z zagrożeniami głodem, epidemiami, wojnami i śmiercią. Był jednocześnie celem i środkiem, który pozwalał odreagować, a przy okazji wyrazić skrywane emocje we wspólnocie z innymi” (Grzybowski 2019, s. 26–27).

Wobec zatem zagrożenia bytu człowiek reaguje i śmiechem, i płaczem. Są to reakcje graniczne, które „zwykle jako oznaki rozpacz, bezsilności i rezygnacji, są też wyrazem przekroczenia pewnej granicy akceptacji zmian, odporności na nie i psychicznej oraz fizycznej wytrzymałości” (Grzybowski 2019, s. 27)¹⁷. Być może więc w takim

¹⁶ Na temat sytuacji granicznych zob. Jaspers 2020, Grzybowski 2019.

¹⁷ Autor, przywołując średniowieczne tzw. święta głupców jako formę „publicznego wyrażania wzajemnej relacji oraz ambiwalencji śmierci i płaczu”, zwraca również uwagę na ciekawą opinię i pisze: „Echa tych dawnych idei można znaleźć

ujęciu dowcipy o starych ludziach, przełamujące tabu kulturowe i obyczajowe, choć same oparte na negatywnych stereotypach, mogą stać się pomocne w „oswajaniu” starości¹⁸ i przeciwdziałaniu wykluczeniu seniorów i ich dyskryminacji ze względu na wiek. Starość bowiem nie jest niczym nadzwyczajnym, w wyniku swojej nieuchronności jest naturalnym etapem życia człowieka, a pogodzenie się z tym faktem i jego powszechna społeczna akceptacja przyczyni się do tego, aby była to „starość oswojona”, i pozwoli na przywrócenie godności starości¹⁹, co coraz częściej staje się przedmiotem dyskursu społecznego.

Podsumowaniem naszych rozważań niech będzie przysłowie, którego pierwsza część została zawarta w tytule niniejszego tekstu: *Nie śmieć się, dziadku, z czyjegoś wypadku. Dziadek się śmiał i to samo miał.*

Źródła

Špalíček dobrých českých vtipů, díl I, 2005, Praha.
Špalíček dobrých českých vtipů, díl II, 2006, Praha.

także we współczesnej eschatologii chrześcijańskiej. Jak zauważa Terry Lindvall: »Śmierć i choroba są tylko przecinkami w życiu, straszliwymi i nieszczęsnymi przecinkami, ale wyznaczającymi tylko przerwy przed wykrzyknikiem zmartwychwstania. Tak więc chociaż śmierć może przynosić człowiekowi udrękę swym egzystencjalnym bólem, to w perspektywie wieczności można się z niej śmiać i drwić« (Grzybowski 2019, s. 27; por. Lindvall 2001, s. 301 oraz Ariès 2011).

¹⁸ Por. wzorzec „śmierci oswojonej” opisany przez Philippe’a Ariès’a w publikacji *Człowiek i śmierć* (Ariès 2011, s. 19–42).

¹⁹ Por. np. wypowiedź papieża Franciszka skierowaną do wiernych podczas audycji ogólnej w lutym 2022 r.: „Mądrość długiej drogi towarzysząca starości w swoim odchodzeniu, musi być przeżywana jako dar sensu życia, a nie marnotrawiona jako bierność jego przetrwania. Jeśli starości nie przywróci się godności życia godnego człowieka, to jest skazana na zamknięcie się w przygnębieniu, które pozbawia wszystkich miłości” (*Trzeba przywrócić godność starości* 2022).

Literatura

- Améry J., 2018, *O starzeniu się. Bunt i rezygnacja*, przeł. B. Baran, Warszawa.
- Ariès Ph., 1989, *Człowiek i śmierć*, Warszawa.
- Balowska G., 2014, *Wizerunek mężczyzny w czeskich dowcipach*, [w:] *Mężczyzna w literaturze i kulturze*, red. Grażyna Różańska, Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański-Słupsk, s. 335–348.
- Balowska G., 2021, *Kobieta w czeskich dowcipach*, „Bohemistyka” nr 3, s. 387–408.
- Balowska G., 2023a, *Językowo-kulturowy obraz dziecka w czeskim dowcipie*, „Bohemistyka” nr 4, s. 598–618.
- Balowska G., 2023b, *Światy ukryte w słowach. Z zagadnień semantyki leksykalnej w czeszczyźnie*, Poznań.
- Balowski M., 2018, *Obraz świata w czeskiej frazeologii*, Poznań.
- Bartmiński J., 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński J., 2007, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin.
- Bauman Z., 1998, *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, tłum. N. Leśniewski, Warszawa.
- Błaszczak R., Chałas M., Szukalski P., Urbaniak B., Zadworna M., Zimny R., 2021, *Trwałość i zmienność procesów starzenia się i starości*, Łódź.
- Borecký V., 2000, *Teorie komiky*, Praha.
- Brandt H., 2012, *Starcy w demokratycznych Atenach – grupa wykluczona?*, Poznań.
- Brzozowska D., 2008, *Polski dowcip etniczny. Stereotyp a tożsamość*, Opole.
- Buttler D., 2001, *Polski dowcip językowy*, Warszawa.
- Čapek K., 1984, *Marsyas. Jak se co dělá*, Praha.
- Christou A., 2017, *Kam čert nemůže, nastrčí bábu. Stará žena v tradičním obrazu světa*, [in:] *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*, 2017, eds. I. Vaňková, V. Vodrážková, R. Zbořilová, Praha, s. 198–208.
- Christou A., 2020, *Žena v českém tradičním obzoru světa. Etnolingvistická studie*, Praha.
- Cyceron M.T., 1995, *Katon Starszy o starości*. Wstęp i oprac. S. Stabryła, Kraków.
- Dienstbier Z., 2009, *Průvodce stárnutím aneb jak ho oddálit*, Praha.
- Funk K., 2014, *Provázení stáří a umíráním aneb o prolinání obou světů*, Praha.
- Grzelakowa E., 2016, *Językowo-kulturowa kreacja starości*, „Studia Europaea Gnesnensia” nr 13, s. 225–247.

- Grzybowski P.P., 2019, *Śmiech życia i śmierci. Od osobistych historii po edukację do pamięci o okupacji, gettach i obozach koncentracyjnych*, Bydgoszcz.
- Gumułka W.S., Rewerski W., 1992, *Encyklopedia zdrowia*, Warszawa.
- Hašková H., 1990, *Fenomén stáří*, Praha.
- Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej*, 2007, red. J. Mazur, M. Rumińska, Lublin.
- Humor polski*, 2015, *Humour and Culture 3*, red. D. Brzozowska, W. Chłopicki, Kraków.
- Humor w perspektywie kulturowo-językowej*, 2013, red. M. Karwatowska, L. Ty miakin, Lublin.
- Hungarian Humour*, 2012, *Humour and Culture 3*, red. A.T. Litvokina, J. Sollosy, P. Medgyes, D. Brzozowska, Kraków.
- Jabłonko O., 2022, *Filozofowie o starości. Zarys historii problemu*, „Edukacja humanistyczna” nr 1, s. 59–71.
- Jaspers K., 2020, *Wprowadzenie do filozofii*, tłum. Anna Wolkowicz, Wrocław.
- Kadłubiec D.K., 1995, *Górnicy śmiech. Komizm ludowy pogranicza czesko-polskiego*, Wrocław.
- Kedron K., 2014, *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*, Praha.
- Kobrzeńska J., 2004, *Starzenie się i starość jako treść stereotypów*, „Acta Elbingensia”, t. II, s. 107–118.
- Koval Š., 2001, *Antropologický rozmer epidemiologie staroby*, Košice.
- Krzyżanowski J., 1977, *Paralele. Studia porównawcze z pogranicza literatury i folkloru*, Warszawa.
- Linder S., 1969, *Harried Leisure Class*, Londyn.
- Lindvall T., 2001, *Zaskoczeni śmiechem*, tłum. T. Szafranski, Warszawa.
- Minos G., 1995, *Historia starości. Od antyku do renesansu*, Warszawa.
- Miszczak E., 2008, *Czy w Polsce występuje gerontofobia?*, [w:] *Pomyślné starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, red. J.T. Kowalewski, P. Szukalski, Łódź, s. 156–167.
- Potent-Ambroziewicz M., 2103, *Starość w języku młodzieży współczesnej*, Lublin.
- Richterová S., 1997, *Ticho a smích. Studie z české literatury*, Praha.
- Saicová Řimalová L., 2019, *Konceptualizace lidského věku v současné češtině a její reflexe ve veřejném diskursu*, „Prace filologické” tom LXXIII, s. 505–520.
- Simonides D., 1984, *Bery to nie tylko gruszki, czyli Rzec o humorze śląskim*, Opole.

- Skudrzykowska A., 2000, *Czym bawi kawał śląski?*, [w:] *Świat humoru*, red. S. Gajda, D. Brzozowska, Opole, s. 149–155.
- Sýkorová D., 2016, *Sociální role chudého stáří*, „Sociologický časopis/Czech Sociological Review” roč. 52, č. 1, s. 27–52.
- Szarota Z., 2004, *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Kraków.
- Szatur-Jaworska B., 2014, *Mówienie i myślenie o starości*, [w:] *O sposobach mówienia o starości*, red. B. Szatur-Jaworska, Warszawa, s. 76–80.
- Szuber M., 2022, *Choroba, ciało, grzech. Kulturowe studia maladyczne*, Opole.
- Szukalski P., 2004, *Dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) – przyczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna”, nr 2, s. 11–15.
- Świat humoru*, 2000, red. S. Gajda, D. Brzozowska, Opole.
- Trojnar A., 1995, *Marka Tulliusza Cyncerona traktat »O starości«*, [w:] *Starość. Wybór materiałów z VII konferencji pracowników naukowych i studentów*, red. A. Dziadek, A. Nawarecki, Katowice.
- Vaňková I., 2007, *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*, Praha.

Netografia

- Emerytury na świecie: USA*, 2023. Online: https://www.mojeppk.pl/aktualnosci/emerytury_na_swiecie_usa.html [dostęp: 20.02.2024].
- List Ojca Świętego Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku*, 1999. Online: <https://hotel-tulipan.pl/list-ojca-swietego-jana-pawla-ii-do-osob-w-podeszlym-wieku> [dostęp: 21.02.2024].
- Mercer CFA Institute Global Pension Index*, 2023. Online: <https://www.mercer.com/insights/investments/market-outlook-and-trends/mercercfa-global-pension-index/#download> [dostęp: 21.02.2024].
- Průměrný důchod v roce 2024 se blíží 21 tisícům korun: Přehled po krajích*, 2024. Online: https://ceskeduchody.cz/zpravy/prumerny-duchod-2024-castka-duchodci-prehled-po-krajich?_zn=aWQ9MzI0MzQ0NjkzMjM3MTE2Njk2NXXx0PTE2NjA1MTEwODkuMzQxfHRIPTE3MjMzNzI4NDQuMTI3fGM9QUJENkNBRTY2RUlxNDhBNDg1Q0ZBOURGOThENTICMUY%3D [dostęp: 21.02.2024].
- Średnie emerytury w Europie. Polacy nie ufają świadczeniom z ZUS*, 2021. Online: <https://biznes.interia.pl/emerytury/news-srednie-emerytury-w-europie-polacy-nie-ufaja-swiadczeniom-z-nld,7553580> [dostęp: 21.02.2024].
- Trzeba przywrócić godność starości*, 2022. Online: <https://papiez.wiara.pl/doc/7370219.Trzeba-przywrocic-godnosc-starosci> [dostęp: 21.02.2024].
- Wierzbicki J., 2019, *Work-Life Balance, czyli o zachowaniu równowagi między pracą, a życiem pozazawodowym*, <https://cdv.pl/blog/rozwoj-osobisty/work-life-balance/> [dostęp: 20.02.2024].